

BÖRÖCZ JÓZSEF

Színlelt nagy átalakulás?

*Informális kiút az államszocializmusból**

Régióink országaiban a második világháborút követő négy és fél évtized során társadalmi kísérlet zajlott, melynek keretében az állami hatalom - először nyílt, majd egyre burkoltabb erőszak útján - biztosította az úgynevezett szocialista tulajdon kialakulását és fennmaradását. E tulajdonforma és a hozzá kapcsolódó társadalmi-politikai rendszer katonai hódítás útján jött létre, fenntartása pedig két külső tényezőtől függött: politikai-stratégiai eleme az államszocialista birodalmi központhoz, gazdasági összetevője pedig a világ gazdaság kulcsszereplőjéhez kapcsolta régióink társadalmait.¹ A jelenlegi átalakulás nagyrészt külső tényezők hatására indult meg: az államszocialista birodalmi központ rendelkezésére álló erőforrások elapadtak, összeomlott a birodalom, a nyugat-európai integráció pedig érzékelhetően fejlődésnek indult. Ebből a szempontból az egyes kelet-kö-

*A tanulmány alapjául szolgáló kutatást többek közt a Woodrow Wilson Center for Scholars kelet-európai programja által nyújtott ösztöndíj támogatta. A magyar változat részben a „Tulajdonátalakulás és privatizáció-ideológiák” című vizsgálat keretében készült, melyet az Országos Tudományos Kutatási Alap T 6739. számon finanszírozott. Az itt közölt szöveg az *Archives Européennes de Sociologie* című folyóiratban (XXXIV, 1993. május, 81-107. old.) *Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality* címen megjelent tanulmány Farkas Katalin fordítása alapján, részben Ruzsa Agnes közreműködésével, alaposan átdolgozott változata. A szöveget a folyóiratot kiadó Cambridge University Press szíves engedélyével közöljük. Korábbi változatai elhangzottak a Junior Scholar's Training Seminar of the East European Program of the Woodrow Wilson Center for Scholars elnevezésű rendezvényen (Wye Plantation, 1991. augusztus 15-18.), az American Association for the Advancement of Slavic Studies éves konferenciáján (Miami, 1991. november 22-26.) és számos egyéb szemináriumon. A szerző ezúton mond köszönetet Irvine-i aspiránsainak, különösen Caleb Southworth-nek, továbbá Bodnár Juditnak, Laky Teréznek, Róna-Tas Ákosnak, Sík Endrének, Sükösd Miklósnak és Katherine Verderynek a különféle korábbi változatokhoz – nemkülönben a *Politikatudományi Szemle* anoním recenzensének az utolsó előtti verzióhoz – fűzött kritikai megjegyzéseikért és tanácsaikért.

zép-európai társadalmak belső átalakulása olyan alkalmazkodási reflexként értelmezhető, amelyet az államközi rendszer nagyhatalmi logikájának gyökeres átszerveződése váltott ki. A kiindulópont tehát az államszocializmus mint rendszerelv felszámolódása, ami az államszocialista külső függésrendszer összeomlására vezethető vissza. Az átalakulás irányára, társadalommorfológiai sajátosságaira nézve azonban e tény önmagában vajmi kevés támpontot ad.²

E tanulmányban azt vizsgálom, miként megy végbe az elfordulás az államszocializmustól a tulajdonviszonyok területén. Először áttekintem az állami túlsúly eltávolításának intézményi alternatíváit bármelyik, az indulás pillanatában államszocialista gazdaságban – vagyis az elemzés kedvéért úgy téve, mintha csak az államszocializmus generikus modelljéből következő intézményi összefüggések léteznének –, majd arra teszek kísérletet, hogy a tulajdonátalakulás első két és fél évének magyarországi tapasztalatait e fogalomrendszer segítségével elemezzem.³ Végül megkockáztatok néhány feltevést az államszocializmusból való informális kiút várható társadalomalaktani következményeiről.

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA „MODELL”

Az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatának elvont „modellje” három fő elem keverékeként írható le. A termelőeszközök túlnyomó hányada *állami tulajdonban* van, és az állami vagyont a tőketulajdonosi osztály kollektív funkcióinak szimulációjára szakosodott *bürokrácia* kezeli a termelés és elosztás nagy, formális szervezeten keresztül történő *központosításával*. Intézményszociológiai értelemben annyiban beszélhetünk az államszocialista tulajdoni szerkezet megváltozásáról, amennyiben változás áll be a három elem vonatkozásában. Átalakulásuk mind elméletileg, mind a gyakorlatban kétségkívül szorosan összefügg, egymásba olvasztásuk azonban súlyos elemzési hiba.

Az állam extrém túlsúlyával jellemzett tulajdoni rendszerre, s az ezzel együtt járó központosított és bürokratizált gazdaságirányítási modellre való áttérés – az úgynevezett szocialista átalakulás – kétségkívül szakítást jelentett a múlttal abban a tekintetben, hogy felszámolta a tőketulajdonosi osztályt mint „társadalmi ténytet”. Ebből azonban a legkevésbé sem következik, hogy az államszocializmus a tőke-munka viszonyt is megsemmisítette volna. Épp ellenkezőleg: a tőke-munka viszony azelőtt példátlan mértékű, következetes, széles körű elterjedése az államszocialistává lett korábbi agrártársadalmakban éppen az úgynevezett szocialista iparosítással hozható összefüggésbe.

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján lezajlott államszocialista tulajdonátalakulás a tulajdonosi polgárság és a tőkepiacok „eltörlését” az „egy ország – egy vállalat” modell bevezetésével oldotta meg. Az államszocialista tulajdonformában az állami hatalom lépett a koráb-

ban törvényesen védett magántulajdonosok helyébe.⁴ Az államszocialista tulajdon - gyakorló tőkések híján - így a kapitalizmusnak az a különös válfaja, amely megszünteti, illetve igen jelentős mértékben korlátozza a magántulajdont mint az értéktöbblet-elsajátítás társadalmi intézményét, miközben megőrzi, sőt, széles társadalmi rétegek életviszonyaira első ízben terjeszti ki a tőke-munka viszonyt, mind elvont politikai-gazdaságtani értelemben, mind pedig konkrét, a jövedelemszerzés kényszerén keresztül érvényesülő alávetettségi viszonyként. Pavel Câmpeanu a munkaerő nézőpontjából ad pontos formulát az államszocialista tulajdonlás fő intézményszociológiai paradoxonára: a sztálinizmus alatt „a munkaerő eladásának szükségessége megvásárlásának tilalmával párosul”.⁵

A termelőeszközök állami elkobzása és bürokratikus központosítása a tőketulajdonlás olyan formáját hozta létre, ahol a vállalkozások irányítása és az értéktöbblet elsajátítása elvileg kizárólag az állam intézményi keretein belül mehet végbe. Más szóval, az államszocializmus jószerevével eltörölte a jogi értelemben vett tulajdonlás, a menedzsment és a profitelsajátítás intézményeinek elkülönültségét, amely a kapitalizmus centrumországokbeli változataiban általában viszonylag jól érzékelhető⁶ - bár még a centrumon belül is kétségkívül különbségek figyelhetők meg e tekintetben például a szociáldemokrata-jóléti, a korporatív-jóléti és a liberális „államvisszafogó” modellek különféle változatai között. A periféria felé haladva - mind az államszocialista, mind pedig a jóléti-kapitalista megoldásoktól különböző formában és okoknál fogva - ismét csak jelentős változatosságot tapasztalunk e téren.

Az állam tulajdonosi és menedzseri szerepéből (mint államszocialista sajátosságból) származó szempontokat valamilyen módon össze kellett hangolni az állam általánosabb (vagyis a nem szocialista államok esetében is meglévő) gazdaságpolitikai szerepével, így a bérszabályozástól a munkavédelmi előírások rendszerén és az egészségügyi ellátás megszervezésén keresztül az ingyenes és kötelező közoktatásig terjedő szabványosító, szabályozó és szubvencionáló állami feladatok egész sorával. Az összhang - a prekapitalista elemek tömegét hordozó szovjet mintát követve - az államszocialista gazdaság tulajdoni szervezetének az állam hierarchikus hatalmi szerkezetébe olvasztásával valósult meg, ami békeidőben szokatlanul magas szinten stabilizálta a gazdasági magatartás befolyásolására fordított erőszak szintjét Kelet-Közép-Európában.

Magyarországon a hatvanas évek végének „új gazdasági mechanizmusa” nagyban növelte a vállalatvezetőségek függetlenségét és a bürokratikusan uralt tulajdonosi államszocializmusból egyfajta menedzseri államszocializmus irányába mozdította el a magyar gazdaságot.

Gazdaságszociológiai értelemben tehát az irányítás bürokratikuságának csökkentésével és az állami tulajdon makroszerkezetének decentralizálásával az 1968-as reformok jelentős tulajdonátalakulást eredményeztek - a jogi értelemben vett állami tulajdonlás fennmara-

dása mellett. Így fontos történelemformáló szerepet játszottak, hiszen felkészítették a gazdaság formális és informális intézményrendszerét, valamint a gazdasági szereplők jelentős hányadát az államszocializmus egy generációval később bekövetkezett összeomlására. E tanulmány az államszocialista gazdaság magyar változatának 1989 utáni átalakulását tárgyalja. Mielőtt azonban rátérnénk a konkrétumokra, meg kell vizsgálnunk az államszocialista tulajdoni rendszer felszámolásának néhány általános kérdését.

ALTERNATÍVÁK AZ ÁLLAMI FOGYÓKÚRÁRA

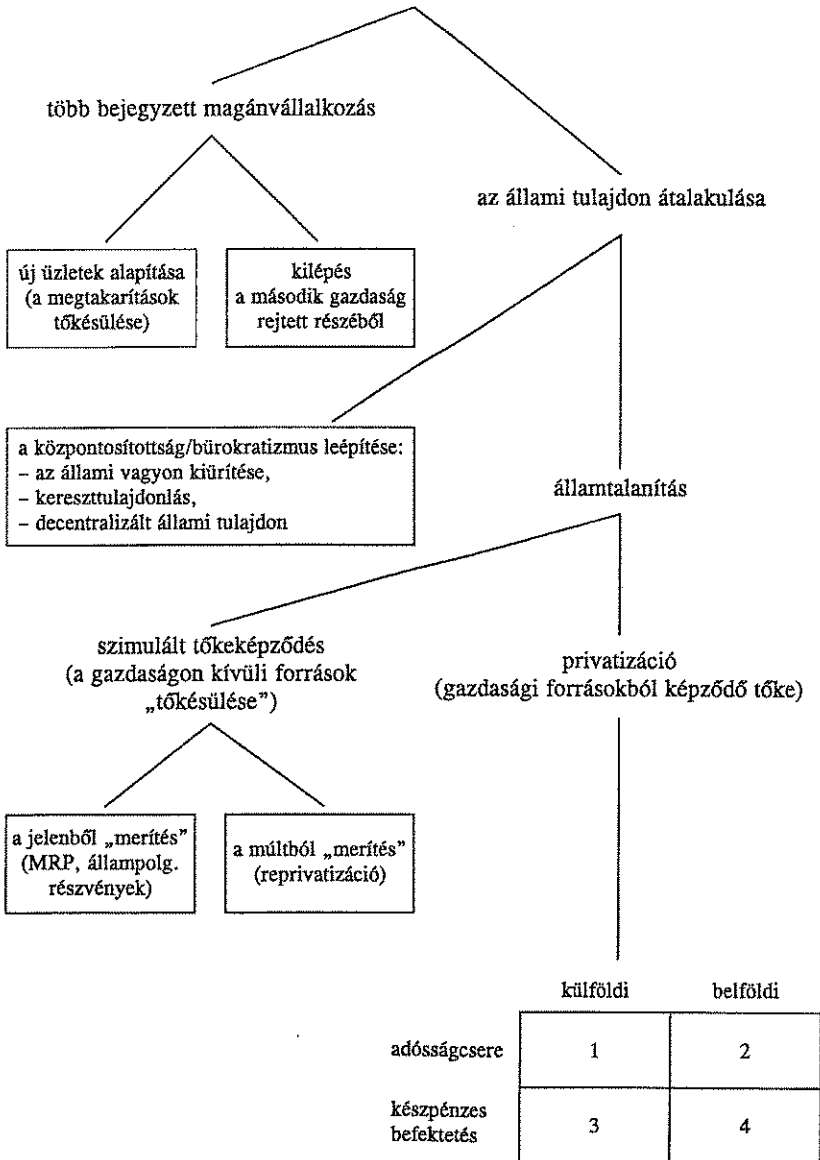
Az államszocialista gazdasággal szemben felhozott legalapvetőbb elengetés mennyiségi természetű: a szocialista állam egyszerűen túl sokat birtokol. Emiatt az államszocialista tulajdoni és vállalatirányítási szervezet nem képes alkalmazkodni a változó gazdasági feltételekhez, elfojtja a lakosság vállalkozói szellemét, hiányt teremt, nem tökécsülő felhalmozásra és az erőforrások pazarlására serkent. A szocialista állam túlsúlyának megszüntetésében a legfőbb cél tehát hasonlóképpen egyszerű: az állami vagyon részarányának csökkentése.

Mínderre elvileg két, egymástól teljesen független megoldás kínálkozik: az állami vagyon tulajdonlási módjának megváltoztatása, illetve a magánbefektetések növelése – az állami vagyon növekedési rátájánál gyorsabban. Pusztán elméleti szempontból a két alternatíva hatása azonos: mindkettő az állami tulajdon mennyiségi arányának csökkenéséhez vezet. Bármely korábbi államszocialista gazdaság átalakulásának vizsgálatakor az első eldöntendő kérdés tehát az, hogy az átalakulás érinti-e a gazdaság azon szeletét, amelyet az állam közvetlenül birtokol.

Az 1. ábra a posztszocialista állami tulajdonosi szerep mérséklésének alternatíváit ábrázoló fogalmi „térképet” tartalmazza.⁷ (A bekeretezett szövegek az átalakulás különböző lehetséges kimeneteleit mutatják.) A magánvállalkozások számának növekedése kétféleképpen érhető el. Egyrészt új üzletek alapíthatók a korábbi megtakarításokból származó tőkére építve; másrészt „felszínre hozhatók”, vállalkozásként regisztrálhatók a második gazdaság „földalatti”, dokumentálatlan részében előzőleg már létező tevékenységek. Mivel az első és második gazdaság közötti megkülönböztetés vonatkozásában súlyos fogalmi zavar honol, célszerű rögzíteni: e megkülönböztetés az államszocialista gazdaságok fő kontrasztjára – az állami tulajdonlás meglétére vagy hiányára – utal. Így a második gazdaságot az állami tulajdon keretén kívül folytatott kereső tevékenységek összességékként definiáljuk. Mind az első, mind a második gazdaság magában foglal formális és informális, regisztrált és „földalatti”, megengedett és tiltott tevékenységeket, vagyis a gazdaság első és második szektorra osztása fogalmilag független a formalitás-informalitás distinkciótól.⁸

1. ábra

Az állami tulajdon leépítésének alternatívái adott államszocialista gazdaságban

Az állami vagyont érintő intézkedéseket – amelyeket a továbbiakban tulajdonátalakulásnak nevezünk – először is aszerint csoportosíthatjuk, hogy mely vonatkozását érintik az államszocialista tulajdonlásnak: kizárólag központostottságát és bürokratizmusát csökkentik, érintetlenül hagyva az állam végső tulajdonosi mivoltát (ebben az értelemben tulajdonátalakulással jártak például az 1968-as reformok is), vagy pedig magukban foglalják a tulajdonlás formális-jogi aspektusának megváltoztatását – így legfőbb komponensként a tulajdonjogi regisztráció aktusát is.

Ez utóbbin belül – amit „államtalanításnak” nevezhetünk –, további alternatívákat különíthetünk el a felhasznált „tőke” *forrása* alapján. Az államtalanítás végbemehet a gazdaságból származó, politikai-gazdaságtani értelemben vett potenciális tőke mozgósításával, illetve – főképpen politikai és kulturális folyamatokra támaszkodva – gazdaságon kívüli, bourdieu-i értelemben vett kulturális, politikai és társadalmi „tőke” hasznosításával.⁹

A közelmúlt kelet-közép-európai átalakulási folyamatai a gazdaságon kívüli tőkének legalább két formáját állították előtérbe. A jelenből „merítés” során az adott időszakban érvényesülő politikai tőke, illetve a társadalomszerkezetben elfoglalt hely konvertálódik új, ezúttal gazdasági tőketulajdonosi helyzeté. Ide sorolható például az a folyamat, melynek során a régi nomenklatura tagjainak sikerül politikai előnyeiket tőketulajdonná alakítaniuk.¹⁰ A másik gazdaságon kívüli eredetű „tőkeforma” konverziójának folyamata nem a jelenben meglévő, hanem a múltbeli társadalmi pozícióból „merít”: a tulajdonnal kapcsolatos történelmi sérelmek kárpótlása (elsősorban politikai és törvényhozói eszközökkel) az állami vagyon egy töredékét a régi tulajdonosoknak vagy örökösöknek juttatja.

Végül, csak e ponton jutunk el a voltaképpeni privatizációhoz, vagyis ahhoz a tranzakcióshoz, melyben az állami vagyon valamilyen alkumechanizmus során kialakított ár¹¹ közbeiktatásával – vagyis gazdasági erőforrások piaci cseréje útján – magánszemélyek tulajdonába megy át. E folyamat négy lehetséges típusát szemlélteti az 1. ábra jobb alsó sarkában található táblázat. Célszerű megkülönböztetni a külföldi és belföldi befektetést, az előbbi ugyanis növeli az adott gazdaság külső függését. Ugyanakkor különbséget kell tenni az adósságcserére, illetve az állami költségvetés bevételi oldalának helyzetét javító készpénzbefektetések között is.

Az államszocialista gazdaság leépítésének – mint az ábrából látható – sokféle, bonyolult társadalmi „technikája” lehetséges. Egy társadalom államszocializmus utáni történetét hosszú időre meghatározhatja, hogy a maga történeti hagyományainak, politikai, társadalmi és ideológiai állapotának, valamint külső viszonyainak, világ gazdasági helyzetének sajátosságai következtében mely megoldások milyen arányú kombinációját hozta vagy hozza létre.

Annyi általános érvénnyel elmondható az összes kelet-közép-európai poszt-államszocialista társadalomról, hogy a valós, készpénzben vagy arra könnyen átváltható értékformában felhalmozott – azaz a

privatizáció útján mozgósítható – magánvagyonok összege eltörpül a privatizációra váró állami vagyon világszintű összértéke mögött. A térség társadalmainak utolsó néhány évtizedes történetében legfeljebb *negatív eredeti tőkefelhalmozódásról* beszélhetünk – látván az egyenlőtlen nemzetközi csere, a politikai kényszer, a hibás nagyberuházások és a külső eladósodás következtében folyamatosan kiáramlott értékeket. Bármely szigorúan értékegyenlőség-elvű, azaz „piaci privatizációra” alapozó tulajdonátadási gazdaságpolitika – amely kizárólag gazdasági erőforrásokat mozgósít világszintű árszinten, és az államtól a magánbefektetők irányába mutat – gyakorlatilag keresztlüvelhetetlen. A régió ugyanazzal a strukturális problémával – a viszonylagos elmaradottság keretei között fellépő krónikus tőkehiánybetegséggel – találja szembe magát, mint újkori gazdaságtörténetének bármely korábbi szakaszában.

AZ ÁLLAM KITESSÉKELÉSE – MAGYAR MÓDRA

A második világháború előtt a magyar gazdaság nagy hányadát tették ki az önálló kis- és szegényparaszti gazdaságok, kisvállalkozások és kézműves tevékenységek. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai szerint¹² 1930-ban a rendszeres jövedelemmel rendelkezők 30 százaléka volt „független és saját elszámolású kereső”. Közvetlenül a háború után a földreform tovább növelte ezt az arányt. Az ország ipari kapacitásainak elpusztítása, illetve külföldre hurcolása miatt a kisipari termelés még nagyobb jelentőségre tett szert a háború utáni néhány évben. A Róna-Tas Ákos által közölt adatok szerint „a kisipar részesedése az ipari termelésben 1946-ban a 30-as évek 28-30%-áról 43%-ra ugrott”.¹³ Az első évtized sztálinista politikai terrorja erős nagypolgárság híján csak a kispolgárként vagy kulákként megbélyegzett kistulajdonosi „osztályellenség” ellen irányulhatott. Emiatt és a rohamos iparosítás következtében 1960-ra az önálló kisiparosok aránya 12,9 százalékra csökkent, és 1980-ban elérte az újkori magyar történelemben eddig legalacsonyabb, 2,2 százalékos szintet. Azóta a bejegyzett önálló vállalkozások száma ismét emelkedőben van, így a független kisiparosok aránya az 1987 és 1990 közötti, utolsó államszocialista, illetve első rendszerváltoztató években – meglehetősen meredeken – 6,9 százalékra növekedett.¹⁴

Az egyéni kisvállalkozások számának csökkenése a hatvanas évek elejének kádári kompromisszuma kapcsán válik érthetővé. A mezőgazdasági kollektivizálás befejezésére törekvő rezsim és a másfél évtizeden át a magántermelői életforma elhagyására kényszerített parasztság közötti huzavona révén létrejött öszvérmegoldás, a háztáji forma jóvoltából a hetvenes évek közepére jelentős méreteket öltött a kisüzemi gazdálkodás. Ez részmunkaidőben nem kevesebb mint 2,5-2,7 millió embert, a munkavállalók mintegy 60 százalékát érintette.¹⁵ A bejegyzett önálló gazdaságok arányának visszaszorulása és a háztáji forma elterjedése egy időben zajlott.

A többforrású jövedelemszerzési stratégiák rugalmas rendszere, valamint a mikrogazdaságok és az állami vagy szövetkezeti nagyüzemek közötti szimbiotikus viszony sikere a gazdaság más szektoraiba is kisugárzott. E folyamatok közül a nemzetközi turizmus magyarországi fellendülése volt a legjelentősebb.¹⁶ A háztáji és az idegenforgalmi szolgáltatások mintáját követte a városi iparcikkek és a legkülönbözőbb egyéb szolgáltatások forgalma, és fokozatosan az egész magyar gazdaság megkezdte hosszú menetelését kifelé az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatából.

Egy országos kérdőíves vizsgálat tanúbizonysága szerint 1980-ban – vagyis az állami tulajdonú, bürokratikus igazgatott és központosított szocialista szektoron kívüli kereső tevékenységek széles körű legalizálása előtt – az egyének és családok mintegy háromnegyede számolt be főfoglalkozásán kívül szerzett rendszeres jövedelemről.¹⁷ A második gazdasággal kapcsolatos politikai, definíciós és mérési problémák következtében a kiterjedtségére vonatkozó becslések nagy szórást mutatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy miközben a lakosság nagy többsége megtartotta állami alkalmazotti státusát (hiszen a nyugdíj- és egészségbiztosítás az állami alkalmazáshoz kötődött), a főálláson túl kereső tevékenységekkel eltöltött idő 1977 és 1986 között a teljes munkaidőalap 28,9 százalékáról 35,6 százalékra növekedett.¹⁸ A jövedelmek szektorális megoszlása hasonló arányt mutatott.¹⁹

Szelényi Iván vidéki vállalkozókról szóló könyvében fontos összefüggéseket tárt fel a háború előtti kisüzemi, kézműves és kisparaszti-vállalkozói családi múlt, valamint a második gazdaságban való részvétel között. Úgy tűnik, a részben felmérésekből származó, részben pedig etnográfiai módszerrel gyűjtött adatok alátámasztják Szelényi tételét a „megszakított polgárosodásról”: a kisvállalkozói családok leszármazottait egyértelműen nagyobb eséllyel találjuk a második gazdaság szereplői között, mint másokat.²⁰ Elméleti ok nincs rá, hogy a „megszakított polgárosodás” tézisének a vidék népességére vagy a mezőgazdaságra korlátozzuk. Hasonló gondolatmenetet követve, a hatvanas évek közepétől napjainkig tartó második gazdaság úgy értelmezhető, mint az államszocializmust megelőző minták reinkarnációja az államszocializmus pragmatikusabb, kádári változatának hézagaiban és felszíne alatt. Ez megmagyarázná a második gazdaság felfutásának és a regisztrált kisvállalkozói tevékenységek visszaesésének időbeli egybeesését.

Gondolatmenetünk szempontjából mindennek az a jelentősége, hogy a magyar gazdaság utóbbi néhány évtizedes története jelzi: az államszocializmus tulajdoni rendszerét egymásra torlódott társadalmi konfliktusok sora és állandó változás jellemzi. A gazdaság tulajdoni rendszerének átalakulása jóval az államszocializmus végét jelző politikai változások előtt megkezdődött – nemcsak az új gazdasági mechanizmus során bevezetett makroszintű decentralizáció és a kevésbé bürokratikus szabályozás kapcsán, de azáltal is, hogy a kádári állam de facto elismerte a különféle nem államszocialista tulajdonformák létét

és korlátozott létjogosultságát. Mindennek következtében a társadalom nagy hányada tapasztalatot szerzett az önálló gazdálkodásról és aktívan alkalmazkodott az új feltételekhez.

A kádári kompromisszum ugyanakkor erős korlátokat is tartalmazott: a tőkeintenzív technológiák jogilag szigorúan védett állami monopoltulajdonban maradtak, és a magánvállalkozások méretét adminisztratív eszközökkel korlátozták. Emiatt a második gazdaságban keletkező jövedelmek tőkésülése az árnyékgazdaságra, illetve a „maszekok” szűk körére korlátozódott, miközben – híven a „friziderszocializmus” összekacsintó-elynyomó korszelleméhez – kulturálisan rögzültek a presztízfogyasztás egyéni, illetve családi mintái. Az államszocializmus összeomlásához a magyar társadalom jelentősebb magánvagyonok felhalmozódása nélkül jutott el. Minthogy a második gazdaságot állandó bizonytalanságban és fél-dokumentálatlanságban tartották, a magyar gazdálkodási kultúra – az erőn felüli munkavállalás és a résztvevők példátlan kreativitása ellenére – egyfajta „antiprotesztáns” etikátlan állapotba került: a megbízhatatlanság, az azonnali „kaszálás” kényszeres vágya és komoly minőségi problémák jellemzik.

A TULAJDONÁTALAKULÁS ELSŐ ÉVEI

Nyitott kérdés, hogy az államszocializmus utáni időszakban mely vállalkozások lépnek ki a második gazdaság dokumentálatlan, nem adózó és nem szabályozott „földalatti” részéből. Ha az efféle „formalizáló” kilépésekre nagy számban kerül sor, akkor az átmenetet értelmezhetjük úgy, mint a magánvállalkozások korábbi informalitásba szorulásának „korrekcióját”. Tekintettel azonban a második gazdaságnak az állami szektorhoz fűződő szimbiotikus-parazitikus viszonyára, gyanítható: ha a gazdaság nagy része továbbra is a „föld alatt” maradna, ez megakasztaná vagy legalábbis lassítaná a tulajdonváltást, a tulajdonképpen privatizációról nem is beszélve.²¹ Hiszen az állami szektor réseiben működő, azon élősködő gazdasági intézményrendszernek aligha érdeke, hogy a fő megélhetési forrásául szolgáló szektor tönkremenjen, s megjelenjenek az erős, koncentrált hatalommal bíró magántulajdonosok.

Mindenestre, az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus, nem szimulált változatához talán még a korábbi megtakarítások tőkésülése, illetve az árnyékgazdaságból való kilépés folyamata áll legközelebb. Ezek számszerű aránya azonban csaknem elhanyagolható.

1988 után látványosan növekedett a Magyarországon bejegyzett, hazai tulajdonban levő kis- és középvállalkozások száma.²² Az 1. táblázat adatai szerint a részvénytársaságok száma majdnem a hétszeresére, a kft-ké pedig a hatvankétszeresére nőtt 1988 decembere és 1991 májusa között. Az 1989 és 1992 decembere között eltelt három „rendszerváltató” évben a kft-k száma csaknem megszorozódott. 1991 végén azonban a csaknem 800 részvénytársaság

közül még mindig csak 20 szerepelt a pangó Budapesti Értéktőzsdén. A tőzsdén keresztül végrehajtandó, nagyarányú privatizációt sürgető javaslatok eddig visszhang nélkül maradtak.

1. táblázat

A Magyarországon 1988 és 1992 között bejegyzett részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok és gazdasági munkaközösségek száma.²³

	1988. dec.	1989. dec.	1990. dec.	1991. máj.	1991. dec.	1992. dec.
rt-k	116	362	646	784		
kft-k	451	5 978	18 317	28 059	37 800*	57 262
bt-k		1 125		9 537		
gmk-k		5 769		19 869		

* Heti Világgazdaság = becslés alsó határértéke.

A gazdasági munkaközösségek és betéti társaságok – vagyis a kezdőtőkét gyakorlatilag nem igénylő, de korlátlan személyes vagyoni felelősséggel járó gazdálkodási formák – száma 8,5-szörösére, illetve 1,9-szeresére növekedett az átmenet első tizenhét hónapjában. Laky Teréz becslése szerint a (legalábbis részben) magántulajdonú vállalkozások szaporodása miatt a magánalkalmazottak száma csaknem megháromszorozódott 1988 decembere és 1991 májusa között,²⁴ s így 1992 végére körülbelül minden negyedik-ötödik magyar alkalmazott kapta a főfizetését magánalkalmazásból. Az utóbbi évek persze némileg csalóka képet mutatnak: az adó- és társadalombiztosítási jogi okokból bejegyzett álvállalkozások elszaporodása miatt a hivatalos statisztikák valószínűleg túlbecsülik a magánvállalkozások valódi arányát. Különösen igaz ez a tőkebefektetési minimumot nem igénylő formákra, így az egyéni vállalkozásokra és a betéti társaságokra.

A reprivatizáció, amit a kisgazdák kivételével az összes politikai erő többé-kevésbé ellenezett, tipikus esete az 1. ábrán múltból „merítésként” jelzett megoldásnak. Mint közismert, a kárpótlási törvény értelmében az 1948 után kisajátított vagyonok egy töredékét kárpótlási jegyek formájában vissza lehetett igényelni. Később a kárpótlási jegyek kedvezményezettjeinek körét a megelőző rendszerek egyes politikai áldozataira is kiterjesztették. A másik reprivatizációs törvény az 1948 előtt alapított egyházaknak engedi meg az elkobzott ingatlanok visszaigénylését, a termőföld kivételével.²⁵ Ez esetenként igen értékes városi ingatlanokat érint, ugyanakkor nem teszi lehetővé, hogy a „történelmi” egyházak visszakapják háború előtti létfenntartásuk fő eszközét, az egyházi nagybirtokokat.

A termőföld és az egyházi tulajdon privilegizálásával e törvények a korábbi tulajdonosok két csoportját rendkívül előnyös pozícióba hozzák másokkal, például a volt bérház- és gyártulajdonosokkal szemben, a korábbi nincstelenek óriási tömegeiről és leszármazottaikról nem is beszélve. Elgondolkodtató, mit árul el a magyar gazdaság, politika és társadalom viszonyairól, nemkülönben gondolkodási pá-

lyáinkról az a tény, hogy a huszadik század végi poszt-államszocialista átalakulás reprivatizációs eleme a rendi társadalom két hatalmi bázisát, az egyházat és a termőföldtulajdont privilegizálta.

Az állami újraelosztás kimerülése vagy megszűnése ebben az értelemben tehát egyértelműen „új” egyenlőtlenségeket teremtett. A két reprivatizációs törvény hozzájárul az államszocializmus előtti egyenlőtlenségek újraéledéséhez is. E törvények nemigen vesznek tudomást arról, milyen problémákat vet fel az 1948 és 1991 közötti tulajdontárgyak értékviszonyainak összehasonlítása, s nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyják azok érdekeit és jogosnak tekinthető kollektív gazdasági követeléseit, akiknek alulfizetett munkája az államosítás és a reprivatizáció közötti négy államszocialista évtizedben hozzájárult a tulajdon értékének megtartásához vagy növeléséhez.

A korábbi vállalatvezetői réteg egy csoportja, miniszteriumi és bankhivatalnokokkal karöltve, rendkívül kedvező áron jutott hozzá egyes vagyontárgyakhoz – a jelenséget „spontán privatizációnak” keresztelte el az eufemizmusok vonatkozásában fölöttébb fantáziadús magyar köznyelv.²⁶ A „spontán privatizáció” egy darabig a gazdasági társulásokról és a vállalkozásokról szóló törvények kombinációjával teremtett kikapuk kihasználásával ment végbe. E törvények – amelyek még a régi rendszer utolsó évében születtek, és amelyeket akkoriban a további gazdasági reformok kulcselemeiként tartottak számon – a vállalati vagyon privatizálása feletti szinte korlátlan rendelkezés hatalmát a vállalati vezetőségek kezébe adták, közvetlen, törvényesen védett tulajdonosi jogok, érdemi ellenőrzés, illetve a kettő kombinációjának formájában. Az 1. ábra fogalmi modelljén a spontán privatizáció alapvetően a *jelenből* „*merítés*” rubrikájához tartozik, hiszen a vállalati vezetőség az adott történelmi pillanatban (a rendszer összeomlásakor) betöltött munkamegosztásbeli helyét képes egyéni magántulajdonra váltani. A „spontán privatizáció” tehát az eredeti tőkefelhalmozás viszonylag egyszerű szimulációja gazdasági szervezetek – adott esetben a vállalatvezetői pozícióval járó formális és informális hatalom – segítségével.

A bejegyzett vállalatok számának az 1. táblázatban is jelzett meredek növekedése közvetlenül összefügg a *jelenből* „*merítő*” vállalati átalakulásokkal.²⁷ Az állami vállalatok fizikailag elkülöníthető részeinek „független” kft-k formájában való leválasztása és az így elszaporodó anya- és leányvállalatok, illetve a leányvállalatok egymás közötti *kereszttulajdonlása* révén létrejövő bonyolult tulajdoni viszonyok roppant mértékben növelik a vállalatok vezetőinek hatalmát az átalakulási folyamat és az állami vagyon felett. Így a többszintű vállalattulajdonlási rendszerek kialakulását és a kereszttulajdonlást besorolhatjuk az állam gazdasági túlsúlyát mérsékelő folyamatok közé, jöllehet eddig vajmi kevéssé hoztak létre túlnyomórészt magántulajdonú gazdasági struktúrát. Épp ellenkezőleg: az efféle kereszttulajdonlási rendszerek kialakuló hálói az árnyékgazdaság erőihez hasonlóan lassíthatják az érdekeikkel ellentétes valódi privatizáció beindulását.

Az intézményes kereszttulajdonlás gyakran *egymásba ékelt igazgatótanácsok* bonyolult rendszerét hozza létre, ahol a résztvevőknek módjuk van hatástalanítani az államnak a cég ellenőrzésére irányuló kísérleteit. E rendszerben az állampolgárok absztrakt kollektív érdekeit kinevezett állami hivatalnokok képviselik, s működésének feltétele, hogy e hivatalnokcsoport – akár konfliktusokat is vállalva – képes és hajlandó legyen elszakadni a banki és iparvállalati vezetőségektől. E naiv feltevés nyilvánvalóan aligha igazolódik be: a vállalatvezetői és köztisztviselői pozíciók közötti gyakori mozgás, valamint az erős személyes kapcsolatok mindig szorosan összekötötték a kádári apparátus e két részét. Nincs okunk feltételezni, hogy a kapcsolatok a politikai hatalom belső szerkezetének, illetve a politikai és gazdasági szféra viszonyának átszervezése után automatikusan megszűntek volna. Az állami tulajdonú vállalatok számának meredek emelkedésével értelemszerűen megnőtt az igény az állami érdekeket képviselő igazgatótanácsi tagok iránt is. A vállalati igazgatótanácsok összeállításának problémája így legtöbbször a vállalatvezetők személyes hálózatait, illetve a politikai patrónus-kliens rendszer hálózatait közötti hatalmi vetélkedésben dől el.

Az állami tulajdonban maradó vállalatok kiürítése, a kereszttulajdonlás és az egymásba ékelt igazgatótanácsok létrejötte a *bürokratizmus és központosítotttság leépítése* címszó alá sorolható az 1. ábrán. Ez gyakran összekapcsolódik korlátozott külföldi befektetésekkel (a 3. rubrika az 1. ábrán) és a munkavállalói részvényvásárlási programok (MRP) egyes változataival. Az MRP-megoldások, bár látszólag kétségkívül a „gazdasági demokrácia” közvetlen részvételén alapuló, számos nyugat-európai és észak-amerikai cég esetében bevált formáját kínálják, a valóságban korántsem igazolják a hozzájuk fűzött szabadelvű-egalitárius reményeket. A Magyarországon beindult MRP-átalakulások vagy eleve kizárják a vállalatvezetés egy bizonyos szintje alatt a részvényvásárlást, vagy pedig olyan szabályokkal jönnek létre, hogy a megvásárolható értékpapírok száma híven tükrözze a vállalat adminisztratív hierarchiáját. Az MRP-megoldások így a „*jelenből merítés*” azon válfajába tartoznak, ahol a tulajdonjogi átalakulás után elfoglalt helyet nagymértékben az üzem átalakulás előtti szervezeti rendszerében betöltött pozíció határozza meg. Az állami tulajdon felett gyakorolt döntéshozó hatalmat a vállalatvezetőségek gyakran arra használják, hogy elegendő pénzt gyűjtsenek, s így befektetőként léphessenek fel, akár az MRP, akár külföldi-magyar vegyesvállalatok keretében, akár mint „közönséges” közvetlen hazai befektetők. Az eredeti tőkefelhalmozás fő intézménye ez esetben a *jelenlegi hatalmi helyzetből „merítés”, az állami vagyon decentralizációja és „debürokratizálása”*.

Tovább bonyolítja a helyzetet a magyar gazdaságot terhelő külső és belső állami adósságteher. Ez akut készpénzáramlási problémákat teremt, az elharapódzó fizetési késlekedés pedig kényszerhitelezési válsághoz vezet a gazdaság minden részében. A legmagasabb tartozások esetében a hazai partnerek között már megjelent az *adósság-*

csere intézménye, a keresztulajdonlás még összetettebb szerkezetű hozva létre, amelyben ezúttal már bankok és más pénzügyi intézmények is részt vesznek (az 1. ábra 2. rubrikája). A két egymást követő MDF-vezetésű kormány gazdasági nacionalizmus felé orientálódó politikája megakadályozta, hogy az adósságcsere intézményét külföldi hitelezők kielégítésére is használják (az ábra 1. rubrikája tehát üresen maradt), annak ellenére, hogy a külső adósság szintje meghaladta az éves nemzeti össztermékét, és a törlesztés már 1991-ben felemészttette a konvertibilis exportbevételnek több mint a felét.²⁸

A volt állampártnak és politikai kliensintézményeinek vagyona jó részt visszakerült állami tulajdonba (egy része fölött amúgy is csak kezelői joggal rendelkeztek). Ennek ellenére valamennyit sikerült átmenteni kft-kbe és más vállalkozásokba, részben úgy, hogy – eufemisztikusan szólva – „nevesítették”, azaz megbízható és alkalmazkodóképes párt- és KISZ-káderek nevére írták, részben pedig külföldi részvételű vegyesvállalatok alapításával. A régi rezsim vagyonának sorsáról folytatott viták mára jórészt elültek. Ami ebből ma magántulajdon, az részint a „*jelenből merítés*”, részint pedig közvetlen, készpénzes külföldi tőkebefektetés útján lett azzá.

Az Állami Vagyonügynökséget egy évvel az első „spontán privatizációs” botrány után állították fel, hogy a nagyobb állami vállalatok eladását szabályozza. A heves politikai viták keresztüztüében létrehozott intézmény tisztázatlan jogi státusa, körülményes eljárási szabályai, átpolitizáltsága, a gyakori vezetőváltások és a korrupció kimondott vagy kimondatlan vádja következtében rendkívül lassan, ellentmondásokkal terhelt módon és megdöbbentő nagyságrendű tranzakciós költségekkel működik.

A „piaci alapú privatizáció” gazdaságpolitikai jelszavának meghirdetésével az Antall-kormány két, lényegét tekintve egymástól független megfontolást kapcsolt össze: az *állami vagyon államtalanítását*, vagyis a kapitalista gazdaság hosszú távra szóló, alapvető tulajdonrendszerének megteremtését; valamint az *állam adósságterheinek enyhítését*, azaz a gazdaság egészen rövid távú működésének biztosítását. A „piaci alapú” privatizáció programja gyakorlatilag egyet jelentett annak kimondásával, hogy az államtalanítást a kormány nem hajlandó széles körű lakossági tulajdonszerzés formájában megoldani. A tőkehiány miatt elkerülhetetlen a privatizáció állami szubvencionálása. Ez pedig azt eredményezi, hogy nem a társadalom nagy csoportjai válnak (kis)tulajdonossá, hanem a viszonylag erős belföldi és külföldi befektetők kis csoportja jut nagyon magas arányban szubvencionált tulajdonhoz. Ez a latin-amerikai társadalmakból világszerte ismert politikai kliens-élit kialakításának, a burzsoázia állami „feltalálásának” legbiztosabb módszere *lenne*, ha működne. Az akut tőkehiány és az állam szubvencionáló képességének hiánya azonban erősen korlátozza még e torz rendszer kialakulását is.

A privatizációs folyamat lassúsága és frusztráltsága miatt az ÁVÜ néhány hónappal a „piaci alapú privatizáció” megvalósíthatatlan programjának meghirdetése után jóváhagyta a vállalati vezetőségek által

kezdeményezett „önprivatizációs” formát, amely lényegesen csökkentette az állam adminisztratív beavatkozását. E mechanizmus lényege annak hallgatólagos elismerése volt, hogy a központosított tulajdonváltás kudarcot vallott, s az adósságválsággal sújtott állam vereséget szenvedett a kapcsolathálóra és tapasztalatra alapozott, nagyrészt informális vállalati vezetőségi hatalommal szemben. Az új rendszerben az ÁVÜ az államtalanítási folyamat ellenőrzésében és áttekintésében vállalt alkotmányos felelősségének egy részét alvállalkozások útján külföldi üzleti és befektetési tanácsadó vállalatokra ruházta. A „rendszer váltás” körüli politikai nyilvánosság torz jellegét mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy fel sem merült, vajon miként lesz biztosítható az alvállalkozó tanácsadó cégek lojalitása, ha megbízójuk, a magyar állam például külföldi multinacionális befektetők érdekeivel kerül összeütközésbe.

A közvetlen külföldi befektetés és általában a külföldi szerepvállalás valamivel lassabban bontakozott ki, mint amire sokan számítottak vagy amitől sokan tartottak – bár mintegy két és fél év alatt a közvetlen külföldi befektetések dollárban kifejezett értéke csaknem megtízszereződött. 1992 decemberére a közvetlen külföldi befektetések összege az ország bruttó külföldi adósságának 16 százalékát tette ki, és meghaladta az akkori keményvaluta-tartalék háromnegyedét.²⁹

1989-ben a budapesti lakásállománynak körülbelül a fele volt állami tulajdonban. Ezek először a kerületi önkormányzatokhoz kerültek, amelyek nagyon eltérő időzítéssel és sebességgel megkezdték a lakások kedvezményes eladását a lakóknak. Az 1. ábra fogalmi térképének kifejezéseivel élve, mindez többfajta átalakulási folyamatot egyesített. Egyrészt azáltal, hogy az önkormányzatok rendelkezhetek a lakások felett, némileg mérséklődött a lakásgazdálkodás központosítottsága és így – vélhetően – *bürokratizmus* is; másrészt a rendkívül kedvezményes árú vásárlások a *jelenből és múltból „merítés”* és – legalábbis bizonyos esetekben – a *hazai pénzbefektetés* (az 1. ábra 4. rubrikája) kombinációját jelentették. Ez utóbbi különösen azokban az esetekben feltűnő, amikor a korábbi tanácsli lakásokat üzlet- vagy irodahelyiséggé alakítják.

SZÍNLELT NAGY ÁTALAKULÁS?

Magyarországon az államszocialista tulajdonviszonyok átalakulása jóval az államszocialista politikai rendszer végső összeomlása előtt megkezdődött: intézményszociológiai értelemben a tulajdonviszonyok voltaképpen a háború előtti időszak óta egyfolytában mozgásban vannak. Ennek eredményeként a jelenlegi tulajdonváltás igen összetett képet mutat: a kádári időszakban kiépült szerkezeti feltételek keverednek benne az államszocializmus utáni, új politikai *status quo* elemeivel és az államszocializmust megelőző, félkapitalista időszakból ránk maradt elemekkel.

A gazdasági tulajdonlás és irányítás intézményeinek fél évszázados története a következő sémában írható le: a második világháború után a termelőeszközök szovjet típusú átalakulása rendkívül magas fokon koncentrált, bürokratikus irányított tulajdoni intézményrendszerteremtett. Az államszocializmus első, sztálinista fázisa *tulajdonosi államszocializmus* volt. Az ezt követő kádári időszakban a jogi tulajdonlás érintetlenül hagyásával a nyugat-európai és amerikai menedzseri kapitalizmust távolról mímelő *menedzseri államszocializmus* jött létre, melyben az állam egyre kevésbé gyakorolta tulajdonosi jogai közül a közvetlen irányítás jogát, inkább a mind jobban elkülönülő menedzseri csoportra bízta. Nagyrészt ez magyarázza a különféle ágazati lobbik erejét, illetve a kádári államszocializmus viszonylagos rendszerstabilitását és korlátozott mértékű növekedési képességét. A gazdasági tulajdonlás intézményrendszerének jelenlegi átalakulása során kialakuló formák talán leginkább valamiféle – a kádári időszak örökségét hordozó – *menedzseri kapitalizmusra* emlékeztetnek, amelyben még jó ideig az állam lesz a legnagyobb tulajdonos. Az átalakulás tehát csupán elnagyoltan tükrözi a széles körben mentális etalonként használt, liberális utópiák útján elrajzolt nyugat-európai és észak-amerikai mintákat. E tény messzemenő társadalom-morfológiai következményekkel járhat.

A tulajdonlás intézményrendszerének átalakulása során az állami vagyon piaci értékének meghatározása technikai nehézségekbe ütközött. A tőkehiány mellett erre vezethető vissza, hogy kevés tranzakcióból folyt be készpénz. 1992 januárja és augusztusa között a magyar állam privatizációból származó bevétele mindössze 20 milliárd forint volt, ami a teljes állami költségvetési bevételeknek csupán 3,63 százalékát, az erre az időszakra eső kiadásoknak pedig 2,69 százalékát tette ki.³⁰ A tulajdonátalakulási folyamatok tranzakciói jőszerűen kizárólag készpénz nélkül, illetve mélyen leszállított áron mennek végbe: a magyar tulajdonátalakulás e szakaszának története a tőkehelyettesítő intézményi megoldások története.

E tőkehelyettesítő intézmények legfőbb közös vonása, hogy kitüntetett szerepet kap bennük az *informalitás*: a politika, a gazdaság és a társadalom eme alapvető szerkezeti változásai a „színfalak mögött”, az állami szabályozás és nyilvántartás hatókörén kívül, s a normatív nyilvánosság teljes kizárásával mennek végbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a készpénzforgalommal járó privatizációs tranzakciókból hiányoznék az informális elem; csupán azt, hogy a tőkehiány következtében előtérbe kerülnek azok a tranzakció típusok, amelyeknél a formális elemek csak nagy nehézségekkel hozhatók domináns helyzetbe.³¹ Így az állami vagyon magánkézbe juttatása során jóformán valamennyi tranzakcióban az informális viszonyok határozzák meg a folyamat menetét és nagyrészt az eredményét is – majdhogyan függetlenül akár az ÁVU, akár más formális-normatív intézmény vagy szabályozás jelenlététől vagy hiányától. Amikor a vagyon állami tulajdonban marad, az átalakulás lazább állami szabályozást eredményez, helyet teremtve a vállalati vezetőség informális tényke-

désének. Még a külföldi kézbe került magyar vállalkozások tulajdonosai is többnyire megtartják az államszocialista korszakból örökölt vezetőket, akik elsősorban informális társadalmi és szakmai kapcsolataik felbecsülhetetlen értékű „tőkéjét” kamatoztatják. Az állami vagyontárgyakat külföldi vevők javára privatizáló üzletek gyakran az államszocialista időszakban kialakult, néha még korábbra visszavezethető informális kötelékek révén jönnek létre. Az informális tulajdonátalakulással szemben egyetlen, meglehetősen félresikerült alternatív minta valósult meg – a múltból „merítő” politikai reprivatizáció.³² A kialakuló új gazdálkodási rendszer alapképlete az *informális menedzseri kapitalizmus, állami tulajdonlási túlsúllyal*.³³

A kapitalizmus különféle aspektusainak színlelése,³⁴ a tőkés fejlődés nyugat-európai, illetve amerikai mintáinak szimulálása távolról sem új jelenség Kelet-Közép-Európában: ez – sajátos, az erőforrások állami központosításával létrehozott, etatista formában – a térség országainak talán egyetlen közös történeti-szociológiai jellemzője volt az utóbbi kétszáz évben. A mostani szimulációt ugyanakkor élesen megkülönbözteti a korábbtól, hogy az államszocializmust lezáró politikai közegben uralkodó államtalanítási ideológia eddig megakadályozta, hogy a magyar állam a kapitalizmus megteremtésében struktúrateremtő szerepet játsszon. Épp ellenkezőleg: a poszt-államszocialista átalakító mechanizmus fő politikai vállalkozása, hogy csökkentse az állami szerepvállalást – és ennek következményeként az állam szimuláló szerepét. A kapitalista fejlődés államközpontú történelmi mintáinak politikai-ideológiai elutasítása rövid távon rontja a gazdasági átalakulás határfokát és növeli az átalakulás társadalmi szintű tranzakciós költségeit, hiszen nem használja ki az állam erőforrás-koncentrááló képességét. Ugyanakkor, mivel nem engedi, hogy a szimulált tőkefelhalmozás – a történetileg öröklött minta alapján – túlnyomórészt az állami csatornák felhasználásával történjék, új, intézményszociológiai értelemben kreatív válaszmechanismusok létrejöttét ösztönzi.

A lezajlott tulajdonátalakulási folyamatok nagy többségében közös, hogy olyan társadalmi intézmények segítségével szimulálja a készpénz, illetve más gazdasági erőforrások felhalmozását, amelyek sem az államra, sem pedig korábbi gazdasági felhalmozásra nem támaszkodnak. A magyar *kiút* az államszocializmusból jelentős mértékben az *eredeti tőkefelhalmozás főként informális szimulációján* (illetve kisebb mértékben történelmi sérelmek új egyenlőtlenségeket teremtő, részleges kompenzációján) alapszik, s így a társadalmi intézmények történeti átalakulása szempontjából mind az eredeti gazdasági tőkefelhalmozáshoz, mind pedig az állami erőforrás-koncentrációra alapozó kelet- és közép-európai mintákhoz képest új alternatívát képvisel.

Az államszocializmusból kivezető átalakulás középpontjában a politikai diktatúra maradványainak megsemmisítése és a képviselői demokrácia alapvető intézményeinek tárgyalásos úton történő megteremtése állt. A „rendszer váltás” indulata a kádárizmus gazdaságszo-

ciológiai formulájából (összekacsintó elnyomás=újraelosztás informális burokbán) az újraelosztó összetevő megszüntetésére irányult. A politika világában tapasztalt váltás a jelek szerint nem érintette az újraelosztás körül három évtized alatt felépült informalitás alkalmazkodóképes világát. Az állam újraelosztó hatalma visszaszorult, az eredetileg ennek ellensúlyozására lábra kapott informális viszonyok *társadalomszervező jelentősége* ugyanakkor rövid és közép-távon *drámaian megnövekedett*, hiszen a központosított, állampárti irányítás utolsó maradványainak eltörlése hatalmi és irányítástechnikai vákuumot idézett elő. A magántulajdonra alapozott formális piac struktúrái még a lehető legzökkenőmentesebb gazdasági átmenetben is csak idővel tudnák betölteni a poszt-államszocialista vákuumot. Az informális intézmények így a kádári viszonylagos társadalmi béke és stabilitás eszközeiből az államszocializmus utáni nagy léptékű társadalmi változás mintateremtő mechanizmusává léphettek elő.

A tulajdonviszonyok átrendeződésében a rejtett, informális tranzakciók elterjedtsége részben a kádári örökségnek, részben a magyar társadalom rendies vonásainak, részben pedig a tulajdonátalakulás antitietista ideológiai jellegzetességeinek következménye. Az informális hálózatok ereje megakadályozhatja, hogy normatív, formális intézményi szabályok terjedjenek el és rögzüljenek a gazdaságban. A társadalomszerkezet tehát várhatóan továbbra is az informális kapcsolati tőke megoszlásának összetett, sokdimenziós hálóját tükrözi majd.

Az államszocializmusba vezető átmenet – a szocialista állam túlsúlyának megalapozása a gazdaságban – a törvényes tulajdonlás, a menedzsment, a profitszerzés és a vállalkozási viselkedés nyilvános szabályozásának és nyilvántartásának mechanizmusait egyetlen csatornába, az államiba terelte. A kilépés az államszocialista tulajdoni rendszerből azt igényli, hogy e folyamatok újból függetlenedjenek az állam hierarchiájától, s önálló intézményrendszerük jöjjön létre. Az átmenet informális és szimulált jellegét figyelembe véve az a következtetés adódik, hogy a gazdaság így kialakuló intézményei várhatóan továbbra is mélyen beágyazódnak³⁵ az eredetileg más céllal és más feltételek mellett kialakult személyes viszonyok tekervényes hálójába. E társadalmi beágyazódás talán az államszocializmus – s a benne zárványszerűen megőrzött korábbi „elmaradottság” – legfontosabb öröksége a jövőbeni magyar kapitalizmus számára.

Elképzelhető, hogy a kapcsolathálók informális rendszere mint társadalomalaktani minta a hatékonyság, az erőforrás-felhasználás és -koncentráció, továbbá a formális és informális intézmények közötti viszonyok tekintetében egészen más logikát követ, mint a tőke, illetve az állami hatalom koncentrációjának logikája. Az informalitás világa az implicit, személyes és funkcionálisan általános kötések alternatíváját állítja szembe a formalitás „explicit, személytelen és funkcionálisan specifikus”³⁶ szervezőelvéivel. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy önmagukban a modernizációelméletek – akár a marxí, akár a weberi, akár pedig a második világháború utáni szá-

mos kapitalizmus-apologetikai változatban – éppúgy alkalmatlanok e sajátosságok megértésére, mint az új baloldalon olvasott-írt strukturalista-*disz*funkcionalista, illetve identitáspolitikai irodalom. A folyamatok finoman érezett, többszörösen megcsavart, ironikusan el-
lentmondásos jellege igényesebb, a részletek iránt fogékonyabb meg-
közelítéseket kíván.

UTÓHANG

Az üzleti élet résztvevői természetesen már pontosan értik ezeket az összefüggéseket. A sikeres reklámvállalkozó így nyilatkozott minderről a politika és az üzlet személyi összefüggéseinek kapcsán:

„Sokszor és sokan felvetették: milyen előnyökkel járhat egy párt gazdálkodásának az irányítása. Nekünk azonban, akik komolyan vesszük a bizniszt, nevetségesek ezek a találgatások. A megbízatás ugyanis nem váltható aprópénzre: az előnyöket nem abban kell keresni, hogy az ember egy-egy megbízással keres néhány milliót. A politikához közeli funkció jelentősége teljesen más: legnagyobb nyereségünk az a kapcsolatrendszer, amelyet hosszú évek alatt szerezhettünk meg, és amely a pénznél előnyösebben kamatoztatható. Nagy hibát követ el az, aki pillanatnyi, esetleg csak remélt haszonért feláldozza az összeköttetéseit.”³⁷

JEGYZETEK

¹ E kérdéseket részletesebben taglalja Böröcz József: Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change in the State-Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, (XXI) 1992. 77-104. old.; (magyar változata: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiferián. *Szociológiai Szemle*, 1992/3. 3-20. old.); illetve Uo: Dual Dependency and the Informalization of External Linkages. *Research in Social Movements, Conflict and Change*, (XIV) 1992. 189-209. old.

² Emiatt hibás az átalakulás „átmenetként” való megfogalmazása csakúgy, mint a tulajdonátalakulás megragadására a köz- és újságnyelvből a társadalomtudományos szaknyelvbe szüremkedett, pongyola „privatizáció”-fogalom, mely – teleologikus jellegén túl – a benne rejlő radikális leegyszerűsítés folytán jobbra csak akadályozza a tulajdonátalakulás szociológiai sajátosságainak megértését.

³ Az eredeti tanulmány 1992 végéig követi az eseményeket. A magyar olvasó előtt vélhetően ismert részleteket itt rövidített formában közlöm.

⁴ Részletesebb kifejtés helyett a magyar olvasót elegendő emlékeztetni Liska Tibor munkásságára, különösen a tervpiaci verseny és alku, illetve a társadalmi örökség radikális kapitalizmus- és államszocializmus-kritikájára.

⁵ Pavel Câmpeanu (Felipe García Casals): *The Synthetic Society*. Angolra ford. franciából: Guy Daniels. M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1981.

⁶ A kapitalizmus amerikai válfajában e folyamatok – legalábbis a családirag birtokolt és igazgatott cégek tizenkilencedik századi megszűnése óta – viszonylag éle-

sen szétválnak, és bonyolult, soktényezős interakciójuk a gazdasági folyamatok egyik fő meghatározója.

⁷ Az ábra műfaja talán a döntéseméleti logikában használt „decision tree” fogalmához áll a legközelebb. Értelemszerűen szem előtt tartandó, hogy *logikai alternatívák* elhatárolása és egymáshoz rendelése a célja, nem pedig a „reál folyamatok” közvetlen leírása.

⁸ Erről részletesebben lásd Böröcz József: Informality and the Second Economy in East-Central Europe. In: *Work Without Protections: Case Studies of the Informal Sector in Developing Countries*. Szerk.: Gregory K. Schoepfle, Jorge Pérez-Lopez. U.S. Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, Washington, D. C. 1993. 215-244. old.; valamint Böröcz József–Caleb Southworth: „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-1987.” *Szociológiai Szemle*, 1995/2. 25-48. old.

⁹ A bourdieu-i tőkekonverzióról lásd Pierre Bourdieu: *Distinction*. Harvard University Press, Cambridge, 1984.; Uő: Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Szerk.: John G. Richardson. Greenwood Press, New York 1986. 241-260. old.; Paul DiMaggio: Social Structure, Institutions, and Cultural Goods: The Case of the United States. In: *Social Theory for a Changing Society*. Szerk.: Pierre Bourdieu, James S. Coleman. Westview Press, Boulder 1991. 133-155. old.; Christian Joppke: The Cultural Dimensions of Class Formation and Class Struggle: On the Social Theory of Pierre Bourdieu. *Berkeley Journal of Sociology*, (XXXI) 1986. 53-78. old.; Michele Lamont-Annette Lareau: Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments. *Sociological Theory*, (6) 1988. 153-168. old.; továbbá Böröcz József–Caleb Southworth: Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. Kézirat. 1994. A „tőkék” nyelvezetének komparatív használata egyébként nem problémamentes, különösen a „megterülés” intézményi formáinak kidolgozatlanúsága miatt.

¹⁰ E következményt hangsúlyozta Lengyelország esetében Jadwiga Staniszkis: Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies*, (V) 1991/1. 127-131. old. A nőmenklatúra-privatizáció Magyarország esetében biztosan nem az egyetlen következmény.

¹¹ Jegyezzük meg, a privatizáció e fogalmában az ár megjelenése nem feltétlenül jelent értékegyenlőséget: a csere vagy „világpiaci” áron megy végbe, vagy nem.

¹² *Yearbook of Labour Statistics, 1935-1936*. International Labour Office, Geneva, 1936; *Yearbook of Labour Statistics*. International Labour Organization, Geneva 1957-1958., 1971., 1981., 1991.

¹³ Róna-Tas Ákos: *The Second Economy in Hungary: The Social Origins of the End of State Socialism*. PhD-disszertáció. Department of Sociology, University of Michigan, Ann Arbor 1990. 63. old.

¹⁴ *Yearbook of Labour Statistics, 1991*.

¹⁵ Révész Gábor: *Perestroika in Eastern Europe. Hungary's Economic Transformation, 1945-1988*. Boulder, Westview Press 1991. 114. old.

¹⁶ A hatvanas évek eleje-közepé táján megindult turistaáradat készületlenül találta az állami monopoltulajdonú szálloda- és vendéglátóipart, az élelmiszer-kereskedelmet és a többi, az idegenforgalomra világszerte jellemző, „rejtett exportra” orientált szolgáltatások gazdasági szervezetét. Különösen jellemezte a kínálathiány az idegenforgalmi szolgáltatások alacsonyabb profitrátát eredményező, tömegesen igényelt, olcsóbb szektorát. Így alakult ki – a tőkeintenzív és lomha állami tulajdonú idegenforgalmi vállalkozások által kihasználatlan térben – az idegenforgalmi szolgáltatások hallatlanul erős és alkalmazkodóképes, munkaintenzív második gazdasága. E megosztottságnak köszönhető, hogy a hetvenes évek közepére Magyarország a külföldi turisták által legtöbbször látogatott államszocialista országgá vált (az egy főre jutó külföldi turistaérkezések és -éjszakák száma meghaladta mind a jugoszláv, mind pedig a nem államszocialista európai átlagot). Őriási mennyiségű keményvaluta áramlott be az országba, az állami csatornák és a tiltó

- rendelkezések kijátszásával. Részletesebben lásd Böröcz József: *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism*. London, Pergamon Press. Sajtó alatt.
- ¹⁷ Lásd pl. Kolosi Tamás: *Státusz és réteg. Rétegződésmo-dell-vizsgálat III*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1984. 55. old.
- ¹⁸ *Statisztikai évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1987.
- ¹⁹ A főfoglalkozáson kívüli kereső tevékenység olyan fontossá vált – különösen a férfiak esetében –, hogy még a Statisztikai Hivatal által készített időmérleg-felmérés is megkülönböztette az „elsősorban a főfoglalkozásukhoz igazodókat” azoktól, akik közepes vagy rövid főmunkaidő mellett a második gazdaságban dolgoztak. *Időmérleg, 1977. és 1986. tavasza*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1987. 29. old.
- ²⁰ Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Ford.: Atkári János. Km.: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bill Martin. Akadémiai, Budapest 1992. (A könyv eredetileg 1988-ban jelent meg, az Egyesült Államokban.)
- ²¹ Gábor R. István: A második gazdaság ma – az átalakulás kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle*, 1992/4. 946-953. old.; egyetértően idézi David Stark: Recombinant Property in East European Capitalism. Working Papers On Transitions from State Socialism, Mario Einaudi Center for International Studies, Cornell University, 1994/5.
- ²² A kft-k alapításához szükséges minimumtőke – egymillió forint – 1991-ben körülbelül ötévi egy főre jutó bruttó átlagjövedelemnek felelt meg. Ez 1995-re körülbelül két évre mérséklődött az infláció jóvoltából.
- ²³ Források: Társas vállalkozások száma Magyarországon (táblázat). KSH-adatok, 1989 és 1991. *HVG*, 1992. október 19. 8. old.; KSH-adatok, 1988 és 1990. In: Laky: *I. m.*; ÁVÜ éves jelentés 1992.
- ²⁴ Laky Teréz: *Financial Participation: The Hungarian Case*. Előzetes változat. National Monograph for the International Industrial Relations Association Study Group on Pay Systems. International Labour Organization, Geneva 1992.
- ²⁵ Hogy itt nyilvánvalóan a múltból „merítésről” van szó, azt világosan mutatja, hogy az 1948 után alapított egyházak e törvénykezés szerint teljesen kimaradtak az újraelosztásból.
- ²⁶ Erről lásd pl. David Stark: Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies*, 4, 1990/3(Fall), 351-392. old.
- ²⁷ Lásd Laky Teréz: *I. m.*
- ²⁸ Riecke Werner: Szolgálati Szabályzat: Adósságmenedzselés. *HVG*, 1991. augusztus 3. 90-91. old.
- ²⁹ Források: Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. augusztus 3. 93. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. október 5. 93. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. november 9. 101. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. január 11. 95. old.; Privatizációs mérleg. *HVG*, 1992. január 18. 15. old.; Társaságalapítási ház. *HVG*, 1992. január 18. 17. old. és Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. október 3. 113. old.
- ³⁰ Gazdasági adattár. Az állami költségvetés előzetes mérlege 1992. augusztus-szeptember (milliárd forintban). *HVG*, 1992. október 24. 97. old.
- ³¹ Külön köszönettel tartozom a *Politikatudományi Szemle* anoním recenziusének, hogy ide vágó korábbi megfogalmazásom pontatlanságára felhívta a figyelmemet.
- ³² Ez eleinte a gazdaságnak viszonylag jelentéktelen részére korlátozódott. A kárpótlási jegyek diszkont felvásárlása és a közelmúltban megindult, jelentős felárral történő állami tulajdonra váltása fontos kivétel e vonatkozásban, és új fázist jelenthet a magyarországi tulajdonátalakulás történetében.

- ³³ Az „új” gazdasági elitekre vonatkozó empirikus vizsgálódások ugyanezt a konklúziót támasztják alá. Erről lásd Böröcz József–Róna-Tas Ákos: Small Leap Forward: Emergence of Economic Elites. *Theory and Society*, 1995/4. Sajtó alatt.
- ³⁴ Ezt az észrevételt tartalmazza a századfordulón élt magyar szociológus, ifj. Leopold Lajos 1906-ban írott munkája. (Ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 1988/2-3. 321-355. old.; Bártfai Lajos: Ifj. Leopold Lajos írása elé. *Uo*, 317-320. old.)
- ³⁵ Lásd Polányi Károly: A gazdaság mint intézményesített folyamat. Ford.: Kis János. In: Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest 1976.; továbbá Mark Granovetter: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, (91) 1985/3. 481-510. old.
- ³⁶ Neil Smelser: *The Sociology of Economic Life*. Englewood Cliffs, New York; Prentice-Hall, Inc. 1976. 113. old.
- ³⁷ A pénzen nem múlhat a Fidesz dicsősége. Beszélgetés Simicska Lajossal reklámról és kapcsolatrendszeréről. *Népszabadság*, 1994. október 27. 1. és 9. old.

